VIGH Béla

Muzeul Naţional Brukenthal din Sibiu
Brukenthal National Museum from Sibiu

Primele încercări de reformare religioasă a Transilvaniei

The first attempts regarding Transylvania's religious reformation

The religious reform from the 16th century has been regarded as a spiritual phenomenon with a crucial importance in the history oh the Christian Church. Neither up to this moment, nor after it have been produced such dogmatic and confessional seismic break-ups been produced. It is well known that the Reform was carried out gradually within 50-60 years. In northern and central Europe Lutheranism and Calvinism in not such a wide range have been enforced. In contrast in East Calvinism, Unitarianism and Sabbatarianism were more popular. Poland, and mostly Transylvannia represented a psecial case to the fore of the doctrinary debates. The new currents despite their fierceness have confronted with the opposion coming from the Roman-Catholic Church, together with the intolerance between the protestant confessions. Still we can talk about a relative tolerance in the Occident and a broader one in Transylvannia where 4 official religions and one tolerated coexisted.

The Diet's decrees starting with 1545 have started to adopt a number of bills that guaranteed confessional liberty. In 1550 the Diet of Turda has institutionalized Lutheranism, and then the Diet from 1564 Calvinism. Finally, the diets from 1568 and 1571 have institutionalized the fourth confession, Unitarianism, a unique case in the history of Europe so far festered by religious wars.

Keywords: Reform, official religions, tolerance, doctrine, dogmatics

Institution's address: Piaţa Mare 4-5, Sibiu, România, tel.: (+40)269.217691, fax: (+40)269.211.545, e-mail: *info@brukenthalmuseum.ro*

Personal e-mail: *belavigh@yahoo.com*

Biserica creştină pe parcursul existenţei sale bimilenare a cunoscut o serie de frământări, schisme şi transformări. Noul, ideile progresiste, raţionalul au fost repudiate în mod sistematic cu o vehemenţă ideologică tipică Evului Mediu sau au fost cu greu şi doar parţial acceptate. De la iconoclasm şi până la Reforma religioasă din secolul al XVI-lea au existat mai multe încercări de reformare a Bisericii creştine. Tendinţele de reformare ale lui Giacomo Savonarola, John Wiccliff, Jan Hus au fost înăbuşite în faşă de Biserica romano-catolică.

Indiscutabil, în istoria creştinismului unul dintre cele mai importante evenimente şi curente spirituale a fost Reforma. Reforma a fost o mişcare revoluţionară ce a rupt o treime din Biserica romano-catolică şi a schimbat fundamental eşichierul confesional al Europei, a determinat modernizarea instituţiilor Bisericii şi statului. Acest eveniment epocal încă în faza de debut a fost dezbătută din diferite perspective. Mai marii Bisericii şi-au dat seama de necesitatea reformelor, dar nu au avut tăria morală necesară să o înfăptuiască.

Epoca Reformei nu a denumit fenomenul cu acest termen deşi îl cunoştea. Însuşi Martin Luther în cele 95 de teze a pledat pentru introducerea de reforme în Biserică, dar sublinia că acest proces trebuie realizat nu de papă, ci de Dumnezeu însuşi. Conciliul de la Konstanz (1414-1418) prin termenul *„reformare"* a revocat o donaţie papală. Bula emisă de Conciliul de la Lateran din 1514 a stipulat reformarea Bisericii catolice. Chiar la Vatican colegiul cardinalilor discutase în cadrul consfătuirilor despre necesitatea reformării Bisericii. Cu toate că reformatorii secolului al XVI-

lea nu au folosit termenul, procesul demarat s-a tradus în realitate[1].

Înşişi împăraţii Carol al V-lea şi Ferdinand I erau conştienţi de necesitatea introducerii de reforme. Ferdinand era adeptul lui Erasmus de Rotterdam, şi credea că un conciliu ar putea negocia împăcarea cu lutheranii, dar în acelaşi timp a realizat că protestanţii nu pot fi readuşi cu forţa în sânul Bisericii catolice. Dacă majoritatea principilor germani au trecut la lutheranism, el nu a dorit să sacrifice bazele ideologice ale Sf. Imperiu romano-german, pentru că şi-ar fi pierdut autoritatea morală. Reacţia faţă de Biserica romană în Cehia şi Boemia a fost atât de puternică încât catolicii nu reprezentau decât o treime, iar la Praga abia 5%. Pentru un nobil a fi catolic era o ruşine[2].

Reforma nu a fost o inovaţie arbitrară, nici un act de revoltă, ci s-a dorit a fi o reîntoarcere la starea originară nealterată[3]. Reîntoarcerea la stadiul Bisericii primare a fost un ideal care a rămas doar în plan ideatic, pentru că în afară de epurarea dogmatică a lăsat mult de dorit. Mai pertinentă, cred, este afirmaţia lui Borbély István, istoric unitarian de altfel: *„Protestantismul a reprezentat doar critica Bisericii romane, şi nu a creat una mai bună"*[4]. Sinoadele din secolul al XV-lea nu au reuşit să restabilească ordinea în Biserică. Papalitatea se laicizase de-a dreptul, iar numirile pe criterii nepotiste, dispensele şi afacerile cu vânzarea de indulgenţe au scandalizat capetele luminate ale vremii. Este relevantă afirmaţia lui Martin Luther, cu ocazia vizitei la Roma, ca delegat al ordinului augustin: *„dacă există iad, atunci Roma este zidită pe el."*

Episcopii, practic, erau principi laici şi nu puţini dintre ei nu erau hirotoniţi, iar obligaţiile pastorale erau prestate de intermediari. Guvernarea *„in absentia"* a diecezelor a accentuat în mod categoric haosul administrativ şi spiritual favorizând extinderea Reformei. Aceşti pseudoepiscopi, respectiv semiepiscopi stăpâneau mai multe episcopii şi subordonau interesele Bisericii propriilor interese politice[5].

Starea jalnică a clerului din epoca Reformei a înlesnit, ba chiar a determinat răspândirea noii credinţe. Decadenţa religioasă a fost pricinuită de însăşi ierarhia ecleziastică viciată de tarele unui sistem venal la care se adăuga şi incultura teologică a clerului inferior[6].

La Eger în fruntea Episcopiei catolice a fost numit Török Bálint, la Cenad Gaspar Perusici, iar la Oradea Czibak Imre. Chiar şi în cazul în care erau numite persoane hirotonite, confirmate de papă, acestea nu puteau intra în exerciţiul funcţiunii din cauza conflictelor politice şi militare. În fruntea Episcopiei de Cenad, Ferdinand l-a numit pe Jan Bonzagando, iar în fruntea celeia de la Oradea pe Ugodi Ferenc. Aceştia nu puteau presta activitate administrativă şi pastorală pentru că teritoriul era controlat de Ioan Zápolya şi George Martinuzzi[7].

Secolul al XVI-lea a fost profund religios, dar în aceeaşi măsură bigot şi superstiţios. Cultul exagerat al sfinţilor şi al moaştelor a impregnat vieţii religioase un anumit gen de pioşenie, o evlavie de formă, de faţadă. Pentru omul secolului al XVI-lea mântuirea sufletului devenise o chestiune primordială a existenţei terestre şi el manifesta o teamă escatologică ieşită din comun ce se convertea într-o adevărată psihoză.

De aceea era tentat de a se crampona de orice practică religioasă pentru a-şi mântui sufletul. Religia acelui veac consta într-o sumedenie de practici superstiţioase, fără înţelegere şi trăire interioară autentică. Toate aceste realităţi erau întreţinute de o preoţime incultă şi deseori analfabetă. În schimb manifestările umaniste ale elitei atât laice cât şi ecleziastice au umbrit Biserica. Atât credincioşii cât şi elita intelectuală laică au pus sub semnul întrebării capacitatea Bisericii catolice de a înfrânge *„păgânismul"* care năpădise Ungaria şi Transilvania.

În plus, burghezia era în plină ascensiune şi îşi simţea ameninţată poziţia economică de concurenţa şi neimpozitarea Bisericii. O treime din proprietatea funciară din Imperiul romano-german aparţinea Bisericii. Secole la rând, clerul german, ca urmare a politicii fiscale a Curiei romane, şi-a manifestat făţiş aversiunea faţă de Sfântul Scaun; din acest motiv tendinţele centrifuge ale preoţimii germane au fost privite cu simpatie de nobilimea germană.

Puterea imperială intrase în declin, iar principii electori, constituindu-şi state *„naţionale"* independente, doreau ca şi Biserica să fie deopotrivă naţională şi independentă. Aceasta explică şi resortul care i-a împins pe principii electori să îmbrăţişeze Reforma. Episcopii germani, având resentimente faţă de Curia romană, nu au popularizat cu prea mult zel bula de condamnare a tezelor lui Luther.

Desigur, Reforma fiind un curent religios contestatar şi liberal prin excelenţă a zdrobit sistemul dogmatic, canonic al Bisericii catolice şi a înlăturat tiparele de gândire scolastice[8]. Evident, Reforma ca fenomen religios şi cultural s-a manifestat prin dezbateri publice libere şi nu sub ingerinţele Inchiziţiei şi ale Vaticanului precum sinoadele catolice din secolele anterioare şi ulterioare. Spre deosebire de statele şi astăzi fervent

catolice - Spania, Italia, Franţa - în Ungaria şi Transilvania Reforma a pătruns fără nici un obstacol.

Revărsarea acestei lavine - care a anihilat pentru mai bine de 200 de ani instituţionalitatea Bisericii catolice din Transilvania - a avut loc într-un context politico-social aparte, favorabil. În urma bătăliei de la Mohács regatul maghiar independent a dispărut de pe harta Europei. Urmările psihologice ale căderii Ungariei Mari au fost dezastruoase. Acceptarea Reformei a fost văzută ca un avertisment pentru ieşirea din criza politică şi spirituală existenţială[9]. În istoria Ungariei, bătălia de la Mohács din 1526 a fost cel mai tragic eveniment. Majoritatea aristocraţiei şi a marilor prelaţi au rămas pe câmpul de luptă[10]. Demoralizarea şi anarhia instituţională erau generale. Puterea centrală se prăbuşise. Ungaria se scindase în două: partea apuseană intrase sub dominaţie habsburgică în frunte cu împăratul Ferdinand I de Habsburg, iar partea răsăriteană şi Transilvania sub suzeranitate otomană în frunte cu voievodul-rege Ioan Zápolya.

Cei doi contraregi aruncaseră Ungaria într-un război civil ce a favorizat pătrunderea Reformei în aceste două provincii. Zápolya, chiar dacă ar fi vrut, nu ar fi putut împiedica răspândirea noii învăţături, pe de o parte din cauză că puterea centrală se prăbuşise şi pentru restabilirea acesteia se afla în luptă cu Ferdinand, pe de altă parte, în rândul facţiunilor nobiliare existau lutherani, şi nu puţini la număr. În zadar a emis voievodul în 25 ianuarie 1527 un decret prin care interzicea răspândirea lutheranismului. Zápolya în lupta cu Ferdinand avea nevoie de susţinători şi de aceea tacit a permis răspândirea lutheranismului.

Răspândirea Reformei a mai fost favorizată, în mod paradoxal, şi de catastrofa de la Mohács; întrucât Sf. Scaun în mod vădit nu a dat ajutor coroanei apostolice maghiare şi pe deasupra l-a excomunicat pe Zápolya, nu este de mirare că maghiarimea s-a îndepărtat de vechea credinţă şi de papă[11].

Chiar dacă episcopii germani aveau o anumită aversiune faţă de Sf. Scaun, totuşi organizaţional episcopiile catolice din Imperiul romano-german erau intacte. În schimb, în Ungaria şi Transilvania disciplina bisericească s-a prăbuşit. Noile învăţături s-au putut răspândi nestingherit. Odată cu moartea episcopului de Alba Iulia Statileo János (8 aprilie 1542), această dieceză a rămas vacantă, în vreme ce jurisdicţia episcopului de Oradea George Martinuzzi[12] nu se extindea şi asupra Transilvaniei.

George Martinuzzi (Utješenić / Utjeszenics) s-a născut între 1482-1484 în cetatea Kamičić (Kamichacz) din Croaţia într-o familie nobiliară scăpătată, mama sa, de la care i se trage şi numele cu care este cunoscut, fiind descendentă a unei familii de patricieni veneţieni. De mic copil a crescut în Transilvania la curtea Huniazilor. În epocă tinerii nobili beneficiau de o educaţie foarte severă, austeră, aşa încât educaţia lor nu se deosebea mai cu nimic de cea a tinerilor de rând. Prin aceste metode de educaţie se urmărea călirea caracterială a acestora; de exemplu Martinuzzi a fost fochist. Veress Endre în ampla biografie *„Izabella királynő"* susţine că acesta a învăţat să se semneze doar la bătrâneţe, semnătura fiind ca a unui copil care ţine pentru prima dată un condei în mână, din sutele de scrisori nu a scris cu mâna sa niciuna, a iscălit foarte puţine şi cunoştinţele sale teologice se rezumau la breviar şi vieţile sfinţilor[13]. După stingerea familiei Huniazilor ajunge ca aprod la familia Zápolya (Szapolyai). După ce un timp a stat în slujba lui Ioan Zápolya, a intrat în ordinul paulinilor. Până în 1528 a trăit retras din lume, an în care se refugiază împreună cu voievodul Zápolya în Polonia.

În timpul acestei perioade s-a format ca intelectual, deşi contemporanii, desigur protestanţii, şi apoi posteritatea ca urmare a atitudinii faţă de ei l-au descris drept incult, analfabet şi sălbatic. În scurt timp Martinuzzi a devenit indispensabil aparatului de stat transilvănean, având un rol hotărâtor în Consiliu. În virtutea constelaţiei politice a vremii episcopul a promovat o politică oscilantă între austrieci şi turci, ceea ce urmărea o situaţie de echilibru.

Preoţii şi călugării catolici care au îmbrăţişat ideile Reformei l-au reclamat la Sf. Scaun pe episcop pentru depăşirea ariei sale jurisdicţionale. De asemenea, în rândul saşilor noile idei s-au putut răspândi fără oprelişte. Braşovul şi Sibiul nu aparţineau de Episcopia de Alba, ci direct de Arhiepiscopia de Strigoniu şi cum aceasta în 1540 s-a mutat la Nagyszombat (în Ungaria), saşii au devenit *de facto* independenţi[14]. Astfel este explicabil de ce reformarea acestora, desigur cu coordonarea municipalităţii, era încheiată în 1547.

Cu certitudine au existat şi alte raţiuni politico-religioase. Protestantismul a debutat în numele libertăţii conştiinţei şi al libertăţii naţional-statale. Evident, nobilimea cel puţin din această cauză a îmbrăţişat Reforma, din moment ce Habsburgii catolici atentau bivalent la siguranţa Transilvaniei: politic şi religios. Însuşi istoricul catolic Karácsonyi János recunoaşte că nobilimea maghiară a trecut în masă la protestantism, după 1556, din ură faţă de Ferdinand[15].

Până la începutul secolului al XX-lea predomina părerea că învăţătura helvetică (sacramentarism /

zwinglianism / calvinism) a pătruns în Transilvania o dată cu reîntoarcerea din Polonia (1556) a reginei Isabela şi a lui Ioan Sigismund.

În special Pokoly József[16] este partizanul ideii conform căreia pătrunderea calvinismului nu la voia întâmplării coincide cu perioada de consolidare instituţională a principatului; şi, mai mult, că tocmai acestei noi învăţături i s-ar datora acest fapt. Instituţiile statului se intercondiţionează şi se completează cu Biserica reformată.

Or, Zoványi Jenő[17] a dovedit incontestabil că pătrunderea învăţăturilor helvetice, sacramentare este mai recentă. Încă în 1527 Ferdinand, pe lângă învăţătura lui Luther, o proscrie şi pe cea a lui Zwingli şi Oecolompadius. În 1530 în Sabinov (Kisszeben / Zeben - Slovacia de astăzi) un anumit preot Ioan predica evanghelia în spirit zwinglian[18].

Luther şi Zwingli şi-au început activitatea reformatoare concomitent, fără să ştie unul de celălalt decât mai târziu, întâlnindu-se la colocviul de la Marburg din 1529. Cum învăţătura lutherană despre euharistie nu se deosebeşte fundamental, nu este diametral opusă celei catolice, în mintea multor reformatori s-a născut ideea contestării ei; pe eşichierul dezbaterilor euharistice concepţiile nuanţate diferite începuseră să câştige teren.

Principiul fundamental al Reformei, natura sa polivalentă, pluralistă a creat acel element ideatic care a permis ca cei care au îmbrăţişat Reforma să opineze nuanţat, diferit sau chiar diametral opus cu privire la anumite concepte de credinţă[19].

Diferitele orientări doctrinare s-au intersectat, s-au ciocnit, iar altele au fuzionat în detrimentul uneia sau al alteia. Teoretizarea, prelucrarea eclectică a acestor orientări a dus la apariţia unor noi mărturisiri de credinţă şi, în cele din urmă, a unor noi Biserici.

În epoca Reformei tinerii transilvăneni parcurgeau un real periplu didactico-dogmatic. Foarte puţini studiau doar într-un singur centru universitar[20]. Tinerii pastori care au studiat în diferite centre universitare (Strassbourg - cu Martin Bucer, Zürich - cu Heinrich Bullinger, Augsburg - cu Musculus) cunoşteau diferendele doctrinare şi mai ales pe cele euharistice, sfătuindu-se cu reformatorii din epocă[21]. Cunoaştem cazul unui tânăr student care a parcurs itinerariul sus amintit: Pesti Macarius József[22].

Acest eclectism doctrinar a alimentat constant mişcarea, frământările şi trepidaţiile din sânul Bisericii. Ce anarhie doctrinară trebuia să fi existat în mintea acestui tânăr pastor? În perioada 1520-1545 nu putem vorbi de o Biserică lutherană constituită organizaţional, instituţionalizată ierarhic. Însuşi Johannes Honterus considera că dieceza în fruntea căreia se afla face parte din Biserica romano-catolică. La adunarea pastorilor lutherani de la Mediaş din 1545 cei prezenţi au declarat că aparţin aceleiaşi religii. În 1553 episcopul Paul Wiener mai ţinea legătura cu episcopia de Oradea[23].

După 1520 învăţăturile lutherane se răspândesc sporadic, fără o coordonare sau evanghelizare centralizată, şi nu s-au format comunităţi protestante, astfel că lutheranizarea a fost treptată, ea durând 25-30 de ani[24].

Plebea fără voia sau cunoştinţa ei a fost lutheranizată; abia atunci şi-a dat seama de schimbare când au dispărut icoanele, odăjdiile, altarul şi limba latină[25]. Mulţi îşi denumeau mărturisirile de credinţă *„confessio catholica"*, iar la 1542 preoţii saşi mai plăteau *„census cathedraticus"* arhiepiscopului de Strigoniu (Esztergom), ceea ce denotă că în acea vreme comunităţile lutherane încă se mai considerau membre ale Bisericii romano-catolice; din acel an încetează Episcopia romano-catolică de Alba-Iulia, pentru că regina Isabela nu a mai numit alt episcop, ci a anexat veniturile acesteia la veniturile tezauriatului principatului[26]. Oricum, Episcopia de Alba Iulia exista *de facto*, dar nu şi *de iure*, pentru că episcopul Statileo János, numit încă în 1527, nu a reuşit să obţină confirmarea papei[27]. Aşadar, se observă totuşi că nu atât pătrunderea lutheranismului a fost cauza prăbuşirii Episcopiei catolice de Alba Iulia, ci ea a fost urmarea unor interese financiare, de stat, şi aceasta s-a petrecut în timpul unei guvernări catolice.

Desigur răspândirea învăţăturii lutherane a avut o generalitate mai pronunţată, dar paralel se răspândeşte şi mişcarea helvetică - cel puţin în Ungaria - pentru că împăratul Ferdinand I. printr-un decret din 1534 a interzis cu desăvârşire propagarea acesteia, poruncind eradicarea acestei *„epidemii"*[28].

Până în 1543 nu deţinem alte date despre răspândirea mişcării helvetice, sacramentare. În anul 1543 Dévai Bíró Mátyás, unul din reformatorii de marcă din Ungaria, deja concepea euharistia în spirit zwinglian, dar - fiind în minoritate şi izolat - a găsit un *„modus vivendi"*, o manieră mediatoare cu pastorii lutherani. Aşadar se observă că sacramentarismul nu începe cu Kálmáncsehi Márton abia în 1556, aşa cum susţine de altfel emeritul profesor Pokoly József[29].

În 23 iulie 1544, la Oradea, a avut loc o dispută între protestanţi şi catolici. Documentul redactat este de orientare helvetică, dar în acelaşi timp comportă o notă de independenţă atât faţă de catolici cât şi faţă de lutherani[30].

Cât timp a trăit George Martinuzzi,

protestantismul a mai putut fi stăvilit, episcopul, apărător al vechii Biserici, s-a opus cu vehemenţă înnoirilor. Desigur, nu a putut face abstracţie de situaţia *de facto* şi a trebuit să ţină cont de reorientarea confesională a nobilimii şi a preoţimii catolice.

În 1542 regina Isabela a venit în Transilvania, dată la care Ţara Bârsei trecuse deja la Reformă. Cartea lui Johannes Honterus *„Reformatio ecclesiae Coronensis"* a pregătit aderarea comunităţilor săseşti la *„noua credinţă"* fiind foarte bine apreciată în general de cler şi patriciatul săsesc. Din cauză că lucrarea bulversase ordinea existentă, regina şi Martinuzzi l-au convocat în 6- 7 iunie 1543 pe reformatorul sas la dieta de la Alba Iulia să dea socoteală de cele scrise. Municipalitatea braşoveană s-a temut să-l lase pe acesta în faţa dietei şi a trimis doi consilieri, doi predicatori şi doi canonici. Mathias Glatz a prezentat pledoaria cărţii arătând că intenţia ei nu este alta decât ca oile risipite ale lui Hristos să trăiască în staulul adevăratei Biserici catolice[31]. Deci, se vede clar că saşii lutherani nu erau hotărâţi în ceea ce priveşte fracţionarea din Biserica romano-catolică.

Episcopul Martinuzzi a cerut pedepsirea imediată şi drastică a ereticilor, dar la intervenţia cancelarului Csáky Mihály şi Petru Petrovici s-a organizat o dispută între cele două tabere. Disputatorii lutherani au fost atât de convingători încât au fost achitaţi, şi mulţi dintre auditori au trecut la noua credinţă. Beneficiind de salvconductul reginei, braşovenii au fost eliberaţi, dar deopotrivă ameninţaţi, poruncindu-li-se ca în materie de credinţă să nu inoveze nimic. Ce efect a avut această poruncă ne-o dovedeşte adunarea Universităţii săseşti de la Mediaş din 1544 unde s-a decis generalizarea noii credinţe[32].

În 24 aprilie 1545 dieta de la Turda a pus pe tapet problema religiei. Legea adoptată avea menirea să limiteze răspândirea noii credinţe, interzicând predicatorilor să vestească evanghelia *„în afara oraşelor"*. Dezbaterile aprinse pe tema religiei au avut loc în prezenţa guvernatorului, a reginei şi a principelui minor Ioan Sigismund, dar legea adoptată este destul de ambiguă. S-a pus problema icoanelor, a postului şi a inovaţiilor. Dieta a interzis predicatorilor să introducă înnoiri în Biserică; atât preoţilor cât şi mirenilor li s-a poruncit să nu epateze prin moravuri şi comportament, ci fiecare să slujească spre zidirea aproapelui său, iar călugării şi preoţii să nu fie deranjaţi de nimeni, încât ei să poată oficia slujbele în mod obişnuit. Lutheranismul nu este amintit, dar nici prohibit. Practic se încerca limitarea sa la mediul urban. *„In Negocio Religionis decretum est, vt deinceps Nemo aliquid innouare audeat, neque vita moribus aut Victu extra Civitates, aliquem offendat. Sed quisque per omnia se ad aedificationem proximi accomodet. Monacho autem et alios Ecclesiasticos Viros Nemo aliquo impedimento afficiat, se diuina officia more solito, libere exercerepossint."*[33]

Dieta de la Turda din 24 mai 1548 se plasează pe aceeaşi poziţie, permiţând predicatorilor vestirea evangheliei doar în locuri stabilite: *„In causa Religionis cum brevi deliberationis Principum Cristianorum expectentur decretum est: ut in iis quoque nihil innoetur sed quemadmodum anti biennium constitutum fuit, in eo statu nunc etiam causa Religionis consistat nec concionatoribus de loco eis constituto, ad alium concionandi gratia ire liberum". („În ceea ce priveşte religia, pentru că în scurt timp va sosi hotărârea principilor creştini, să nu se inoveze nimic, ci aşa cum s-a stabilit acum doi ani, cauza religiei să rămână în aceeaşi stare. Predicatorii, în afară de locul stabilit, să nu aibă voie să plece în altă parte pentru a predica.")*[34]

Evident, prin asemenea măsuri restrictive se urmărea stoparea extinderii noii învăţături şi încartiruirea ei între zidurile oraşelor. După cum se observă, aceste legi recunosc practic, în mod tacit, existenţa noii credinţe sau, cel puţin nu o interzic. Totuşi prima lege de libertate confesională din lume a fost adoptată de dieta de la Turda din 22 iunie 1550 şi o precede pe cea de la Augsburg din 1555. Legea permite lutheranilor profesarea publică a credinţei, dar cu condiţia ca părţile să nu creeze turbulenţe în viaţa Bisericii. Textul original al legii s-a pierdut, dar din legile dietelor din 1551 şi 1555 îl putem reconstitui parţial: *„...fiecare să rămână în credinţa care i-a fost dată de Dumnezeu, dar sub nici un chip niciuna din religii să nu o deranjeze pe cealaltă."*[35] Însuşi episcopul George Martinuzzi a fost nevoit să-şi dea acordul la această lege.

Învăţătura despre euharistie nu a suferit modificări esenţiale în comparaţie cu cea a Bisericii romano-catolice. Celebrarea Sf. Taine a rămas cea clasică practicată de Biserica Romei. Atitudinea aceasta concesivă, la mijlocul anilor 1540, deja cauzase o debusolare deloc de neglijat în rândul preoţimii care era în temă cu controversele euharistice.

În epocă eşafodajul doctrinar era într-o continuă trepidaţie, mişcare, noile curente şi orientări se suprapuneau celor vechi, fuzionau cu ele, le asimilau; se crease un eşichier doctrinar de tip amalgam în care puteau exista două-trei interpretări.

Adevărul este că reformatorii secolului al XVI-lea nu s-au putut desprinde în totalitate de fundamentul teologic al Bisericii romano-catolice.

Martin Luther, Jean Calvin, Martin Bucer au construit în continuare pe vechiul fundament şi au sistat orice inovaţie şi liberă cercetare a Sf. Scripturi. În locul unui cadru dogmatic încorsetat a fost introdus unul mai puţin rigid, dar nicidecum lax[36].

Reformatorul de la Geneva Jean Calvin, deja la 27 de ani, definitivase teologia noii confesiuni. În 1536 apărea la Strassbourg *„Christianae religionis institutio" (Instituţia religiei creştine)*, cartea de căpătâi a calvinismului; în anii următori lucrarea a fost reeditată, dar fără să sufere reevaluări dogmatice, decât în ceea ce priveşte anvergura.

Revenind la anii 1540, odată cu afirmarea noilor curente reformatoare şi cu întoarcerea tinerilor pastori din Occident noua abordare euharistică nu putea fi ocolită. Desigur generaţia tânără conştientizase alura mai biblică a învăţăturii despre euharistie în variantă helvetică decât în cea lutherană. Inevitabil, ofensiva lor la început a fost izolată, dar a trezit reacţia bătrânilor conservatori care au protestat împotriva tendinţei de îndepărtare de la învăţătura lui Luther[37].

În cadrul acestei evoluţii trepidante şi de expectativă, mişcarea helvetică şi-a făcut prezenţa cel puţin în Ungaria, pentru că în 1548 împăratul Ferdinand I de Habsburg a emis un decret prin care a prohibit mişcarea sacramentară: *„sacramentarii care sunt în număr înjumătăţit în ţară trebuie alungaţi departe de pe domeniul tuturor... şi primirea lor în ţară este interzisă."*[38] Împăratul Ferdinand I împuterniceşte nobilimea şi orice autoritate laică şi ecleziastică să întreprindă toate demersurile pentru a stăvili pătrunderea noii învăţături.

Nu deţinem documente despre numărul acestor sacramentari, dar din moment ce dieta maghiară, desigur cu concursul lutheranilor, a hotărât izgonirea lor din ţară, este posibil ca aceştia să se fi înmulţit într-un mod alarmant.

Melanchthon, încă în timpul vieţii lui Luther, a purtat tratative cu sacramentarii în vederea medierii diferendului euharistic. Tratativele au eşuat însă din cauza intransigenţei acestuia.

După moartea lui Luther, în 1546, disputele sinergiste s-au înmulţit, iar oponenţii săi au ieşit pe mapamond croind drum noilor învăţături despre euharistie şi alte practici cultice. În ciuda conservatorismului lutheranismului - practic şi el era divizat în mai multe fracţiuni - purificarea doctrinară, de ritual era un principiu natural, firesc al Reformei.

Teologii vremii au trebuit să recunoască în ultima instanţă că pe tărâmul principiilor sunt atâtea probleme şi diferende care se confruntă cu atâtea întrebări, păreri diferite, care sunt în concurenţă între ele: pentru evidenţiere - de ce nu ar fi legitimă şi cea sacramentară, numai pentru că diferă de cea a lui Luther? Iar pentru aceasta trebuie considerată erezie?[39]

În Transilvania sacramentarii erau prezenţi în anii 1546-1547, desigur în număr mic. Pentru a preîntâmpina răspândirea sacramentarismului, în 1547 Johannes Honterus a trecut la organizarea şi consolidarea Bisericii lutherane. În statutul Bisericii săseşti: *„Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transilvania"* în articolele 14-15 este introdusă cenzura împotriva sacramentarilor. Deosebirile doctrinare între lutherani şi sacramentari difereau de la caz la caz. Cunoaştem o scrisoare a unuia dintre cei mai fervenţi reformatori sacramentari din Transilvania, Kálmáncsehi Sánta Márton, din care reiese clar care erau diferendele dintre cele două tabere. Acesta contestă *„liturghia, ostia, icoanele poleite cu aur."*[40]

Între 1547-1550 sacramentarismul se răspândeşte răzleţ, semiorganizat, dar debordant. În 1550 Heltai, în tipografia sa de la Cluj, a tipărit confesiunea despre euharistie a lui Martin Bucer la care a anexat şi scrisoarea explicativă a lui Brenz; în scrisoare sacramentarii sunt condamnaţi ceea ce arată că aceştia câştigaseră teren[41].

În 1553 însuşi Heltai a redactat şi publicat un catehism, desigur, în spirit lutheran în care i-a condamnat pe predicatorii noii învăţături: *„sunt îndrăzneţi, neînfricaţi, trândavi..."* arătând că aceştia au repudiat spovedania şi dezlegarea[42]. Se ştie că lutheranismul secolului al XVI-lea din cele şapte taine iniţiale a păstrat trei şi nu două câte a păstrat calvinismul. Pastorii înfieraţi în scrisoare, care în aparenţă încă sunt lutherani, slujesc în bisericile lutherane, dar tind spre sacramentarism, sunt bulversaţi.

În vara anului 1549 la Nyirbátor Martinuzzi şi comisarii imperiali au semnat un tratat conform căruia Ferdinand obţinea Transilvania în schimbul ducatelor Oppeln şi Ratibor. Ioan Sigismund urma să primească anual 15000 de forinţi, mâna unei fete a lui Ferdinand, iar regina Izabela un venit de 100.000 de forinţi. Desigur, nici episcopul nu a rămas în afara ecuaţiei, Ferdinand urma să-i asigure demnitatea de vistier, guvernator, arhiepiscop şi cardinal[43].

Pentru ca tratatul să fie dus la îndeplinire cât mai repede, de teama invaziei turceşti, Martinuzzi a cerut împăratului trimiterea de trupe în Transilvania. Isabela şi Petrovici au primit cu consternare stipulaţiile tratatului, au hotărât ridicarea generală cerând ajutorul lui Hassim (Kason), paşă de Buda şi a celor doi voievozi români, Mircea Ciobanul şi Iliaş Rareş. În ciuda

sprijinului extern, Izabela nu s-a putut menţine în Transilvania, trupele lui Petrovici au fost înfrânte în Banat, iar la Turnu Roşu trupele muntene au fost respinse. În aceste condiţii paşa Hassim a fost nevoit să se retragă.

În 16 iulie 1551 Transilvania a fost predată imperialilor. În ciuda acestui fapt Martinuzzi nu a avut încredere totală în austrieci, de aceea în august 1551 a reluat în secret tratativele cu turcii. Acest pas însă i-a pecetlui soarta. Atât Ferdinand cât şi Soliman au considerat că Martinuzzi nu este stabil, nu prezintă încredere şi urmăreşte propriile interese, respectiv independenţa Transilvaniei.

Trupele imperiale împreună cu generalul Castaldo şi Martinuzzi s-au retras la castelul din Vinţul de Jos. Episcopul a pus la dispoziţia ofiţerilor imperiali cele mai bune camere beneficiind de ospitalitatea acestuia; fără să ştie soarta lui fusese deja pecetluită. În 17 decembrie 1551 în timpul închinăciunii de dimineaţă secretarul lui Castaldo sub pretextul semnării unei scrisori l-a înjunghiat pe episcop. Pentru ca asasinatul să fie şi mai cumplit cadavrul acestuia fost îngropat doar după 70 de zile[44].

Între timp Transilvania a fost ocupată de trupele imperiale, iar stările au depus jurământ de credinţă împăratului Ferdinand I în biserica Sf. Mihail din Cluj. Desigur noul regim nu a văzut cu ochi buni această lege a libertăţii conştiinţei din 1550, ce şi-a depăşit cu mult epoca, dar nu a putut-o nici abroga, nici eluda.

Dieta de la Tg. Mureş din 1551 a înaintat o cerere generalului Castaldo, prin care se solicita acestuia intervenţia pe lângă Ferdinand I în direcţia recunoaşterii legii libertăţii confesionale din 1550. Pentru a-l sensibiliza pe împărat stările au condamnat excesele clujenilor, care, după moartea lui Martinuzzi, i-au izgonit din oraş pe călugării franciscani şi dominicani şi au cerut desemnarea unui episcop catolic în Episcopia (dieceza) de Alba Iulia vacantă de ani de zile[45].

Atât Martinuzzi - cât timp a fost în viaţă - cât şi imperialii au considerat legea ca fiind temporară. Împăratul nu răspunde la cerere, dar promovează o politică circumspectă, neîndrăznind să persecute lutheranismul; în 1552 Episcopia romano-catolică a fost reînfiinţată, episcop fiind numit Paul Bornemissza, fost episcop de Veszprém[46]. În 6 februarie 1553 a fost ales ca episcop evanghelic Paulus Wiener, care însă s-a stins din viaţă în 1554. Saşii la început au primit cu simpatie dominaţia habsburgică, dar fiind de altă confesiune nu puteau plăti zeciuială episcopului catolic. Alegerea episcopului evanghelic sas a reprezentat o contrapondere la Episcopia romano-catolică.

Castaldo a recomandat, totuşi, voievodului Andrei Báthori să-i persecute pe protestanţi. Persecutarea lutheranilor nu a fost însă posibilă, pentru că în însăşi armata imperială erau nu puţini soldaţi şi ofiţeri superiori adepţi ai noii credinţe. Moartea lui Martinuzzi, asasinat în castelul său de la Vinţu de Jos de către mercenarii imperiali (17 decembrie 1551) din ordinul lui Castaldo a reprezentat o mare pierdere pentru Biserica romano-catolică[47]. Odată cu dispariţia acestui înverşunat oponent al extinderii protestantismului, catolicismul va intra într-un declin accentuat chiar dacă dominaţia habsburgică s-a menţinut până în 1556. Cât de mult trebuie să fi câştigat lutheranismul din teren ne dovedeşte legea adoptată de dieta de la Turda din mai 1552. Celor două tabere li se impune să nu se deranjeze reciproc, ci *„...să se poarte cu blândeţe...”*. Polemicile, jignirile, deranjamentele trebuie să fi fost foarte dure pentru că legea este foarte categorică: *„Susţinătorii evanghelicilor să nu întreprindă nimic împotriva celeilalte părţi, împotriva celei papistaşe, de asemenea nici aceştia să nu-i deranjeze, să nu se întreacă în a-i supăra în mod nedemn pe primii; ci, dimpotrivă, fiecare parte să se poarte cu respect şi blândeţe.”*[48]

Prima menţiune documentară mai amănunţită despre activitatea unui predicator sacramentar şi învăţătura acestuia o întâlnim în scrisoarea (1552) prepozitului de Arad şi deopotrivă canonicului de Oradea - nepotul episcopului de Oradea, George Martinuzzi - George Draskovich, adresată cancelariei regale maghiare[49]. Prepozitul anunţă cancelaria de apariţia noii erezii în dieceza Oradei. Plebanul de la Debrecen, Kálmáncsehi, predica în spirit sacramentar (zwinglian):

1. negarea transsubstanţiaţiunii catolice,
2. trupul şi sângele Domnului sunt în Cer,
3. vinul şi pâinea sunt doar simboluri,
4. altarul şi ornamentele trebuiesc înlăturate din biserici,
5. euharistia era celebrată pe o masă simplă din lemn,
6. predicatorul noii erezii era îmbrăcat în haine civile.

Conform obiceiului vremii, Kálmáncsehi cu siguranţă a avut mai multe dispute publice cu lutheranii şi argumentele raţionale, scripturale i-au copleşit pe aceştia. Drept reacţie, în 1552 a fost convocat sinodul de la Püspökladány unde sacramentarismul a fost condamnat, iar Kálmáncsehi excomunicat. Conform manierelor intolerante ale vremii acesta a procedat aidoma[50].

Desigur asumarea şi etalarea unor învăţături ce contraveneau celei oficiale, a majorităţii, atrăgea după sine nu numai excomunicarea, ci şi persecuţia.

Kálmáncsehi, înfruntând majoritatea, nu a reuşit pe moment să recanalizeze cursul Reformei, dar a pus sub semnul întrebării euharistia şi practicile cultice lutherane considerate sacrosante şi suficient epurate de reminiscenţele catolicismului.

Sacramentarul a fost nevoit să se refugieze pe domeniul fostului guvernator al Transilvaniei, Petru Petrovici, la Munkács. Acesta, încă înainte să obţină guvernarea principatului, a îmbrăţişat noua credinţă şi firesţe l-a sprijinit pe Kálmáncsehi care prin agitaţiile sale a bulversat ordinea confesională a principatului, de aceea lutheranii au decis reducerea la tăcere a agitatorului sacramentar.

În acest scop a fost convocat sinodul de la Beregszász în data de 1 decembrie 1552[51]. Textul original s-a pierdut, dar avem cunoştinţă de desfăşurarea şi hotărârile acestui sinod din relatări ulterioare. În ciuda faptului că sacramentarismul era într-o fază de debut, asistăm totuşi la transformări, prin epurare doctrinară şi de ritual.

1. spovedania şoptită este înlocuită cu cea publică;
2. acolo unde altarele au fost îndepărtate să nu mai fie reinstalate;
3. dar în bisericile unde ele au rămas intacte să nu fie înlăturate pentru a nu se crea tulburări;
4. preoţii să celebreze sfânta taină a împărtăşaniei pe altar, dar învăţătura (predica) să fie corectă în acest sens;
5. învăţătura despre euharistie are tentă sacramentară.

Pe lângă cel al lui Kálmáncsehi mai cunoaştem numele a 16 participanţi. Observăm că reformatorul sacramentar nu mai este condamnat ca la sinodul de la Püspökladány, ceea ce denotă o reorientare, reconsiderare doctrinară cel puţin pe moment a pastorilor lutherani. Desigur sinoadele din epocă aveau un rol de pilon şi factor de direcţionare doctrinară în viaţa Bisericii care şi aşa se confrunta cu un evantai de învăţături.

Ca urmare, în 1553 în Transilvania sub influenţa lui Kálmáncsehi s-a trecut la epurarea ritualului: *„altarele, icoanele din lemn şi anumite ornamente au fost înlăturate ... de asemenea superstiţiile de la botez, exorcizările, mătăniile, au fost înlăturate."* Evident această epurare nu trebuie privită ca un fenomen generalizat şi total. Impunerea acestor măsuri de epurare a depins de stăpânul feudal şi de pastorul comunităţii. Aceste reminiscenţe de ritual au fost eliminate din Biserica lutherană săsească abia după 1568.

Drept reacţie la aceste seisme doctrinare şi de ritual ce au produs turbulenţe în viaţa Bisericii a fost convocat sinodul de la Oar în 13 martie 1554[53]. Scopul principal al sinodului a fost alegerea unui episcop lutheran maghiar pentru părţile Sătmarului. Cei 88 de participanţi - lutheranii erau în majoritate, dar au fost prezenţi şi sacramentarii - au ales primul episcop lutheran maghiar în persoana lui Tordai Demeter şi au adoptat următoarele hotărâri:

1. păstrarea în cadrul celebrării euharistiei a pâinii nedospite
2. reintroducerea spovedaniei şoptite şi a dezlegării individuale
3. înlăturarea altarelor şi a icoanelor să rămână la latitudinea autorităţilor laice
4. la administrarea tainei botezului naşii trebuie să fie prezenţi
5. păstrarea jurământului matrimonial cu ocazia încheierii unei căsătorii
6. sărbătorile vechi trebuie prăznuite
7. învăţătura despre euharistie a fost redactată în spirit lutheran: trupul şi sângele lui Hristos sunt prezente realmente în sfintele daruri; sfintele daruri sunt împărţite atât credincioşilor cât şi nedemnilor, dar aceştia nu beneficiază de binecuvântările şi binefacerile ce emană din ele; or, deja acest compromis este o învăţătură sacramentară.

Sacramentarismul îşi continua ofensiva cu şi mai multă impetuozitate. În urma disputelor dintre Kálmáncsehi şi pastorii lutherani atmosfera doctrinaro-spirituală s-a încins. Pe parcursul anului 1554 acesta a fost acuzat că ar considera rugăciunea ca inutilă drept pentru care fostul voievod Andrei Bathori l-a izgonit din Transilvania. Tot pe parcursul anului, proaspăt alesul episcop Tordai Demeter a dărâmat altarul din biserica din Oar, ceea ce denotă că simpatiza cu sacramentarii. Reacţia Bisericii lutherane maghiare a fost promptă; în 24 februarie 1555 a fost convocat sinodul de la Ardiud care l-a destituit, iar sinodul din 24 iunie 1555 din Oar a ales un nou episcop maghiar, pe Károlyi Boldi Sebestyén[54]. Károlyi reprezenta aripa conservatoare a lutheranismului, rămânând până la sfârşitul vieţii fidel acestei Biserici.

Tot pe parcursul acestui an este amintit numele unui predicator, Anton, care a încercat să răzbată paravanul doctrinar rigidizat al lutheranismului, dar fiind în minoritate este nevoit să se retragă.

În concluzie, perioada 1545-1555, în încercarea de a pulveriza rigiditatea doctrinară a lutheranismului, a însemnat un eşec pentru primii apostoli al sacramentarismului.

Dacă între lutherani şi sacramentari contradicţiile s-au ascuţit, între primii şi catolici s-a instalat, cel puţin aparent, un anumit echilibru. În condiţiile organizării unei campanii antiotomane, dieta de la Mediaş din 1554 a permis atât catolicilor cât şi lutheranilor să aibă preoţi de tabără (preoţi

militari): *„...chiar dacă credinţa creştină este una, pentru că locuitorii ţării diferă din punct de vedere al ritualului şi în ceea ce priveşte celebrarea sfintelor taine, s-a hotărât ca atâta timp cât vor fi în tabără fiecare parte să aibă preoţii şi predicatorii ei.”*[55] Din textul legii reiese că ruptura la acea dată nu era considerată ca fiind definitivă. Atât Honterus cât şi Wiener au ţinut legătura cu Arhiepiscopia de Strigoniu şi au considerat comunităţile evanghelice ca făcând parte din Biserica romano-catolică.

După 1555 departajarea începe să prindă contur. Dieta de la Tg. Mureş din 14 aprilie 1555 a subordonat comunităţile evanghelice din punct de vedere administrativ Episcopiei de Alba Iulia, dar le-a garantat independenţa dogmatică, ceea ce echivala cu reconfirmarea recunoaşterii noii confesiuni[56].

Perioada 1555-1557 reprezintă apogeul lutheranismului faţă de catolicism, dar în acelaşi timp concurarea sa de către sacramentarism. Numărul aderenţilor lutheranismului s-a înmulţit aşa de mult, încât dacă până acuma aceştia trebuia să lupte pentru subzistenţă, de această dată dieta de la Turda din 1557 a trebuit să-i protejeze pe *„urmaşii vechii credinţe”*. Biserica romano-catolică din punct de vedere administrativ s-a prăbuşit, nu mai exista decât denominaţia de *„veche credinţă”*. *„Noi şi Preaînălţatul nostru fiu, la cererea umilă a stărilor ţării, am permis ca fiecare să urmeze acea credinţă pe care o vrea după ritual vechi sau nou, am permis şi aceea ca în materie de credinţă să se întâmple, după judecata lor, ceea ce le place. Nici una din părţi să nu fie vătămată, cei de credinţă nouă să nu jignească credinţa veche, sau să nedreptăţească pe urmaşii acesteia.”*[57]

Desigur, această toleranţă religioasă atât de apoteozată în istoriografia protestantă a avut limitele ei inerente epocii în care s-a născut. Dacă lutheranismul a acuzat constant şi virulent catolicismul de intoleranţă, de nebiblicitate, aceeaşi atitudine arbitrară, intolerantă o va manifesta faţă de sacramentarism (calvinism). Prin principiul libertăţii conştiinţei, aceşti campioni ai săi înţelegeau, de fapt, conservarea şi nicidecum extinderea lui.

Note:

1. Péter Katalin, *A reformáció kényszer vagy választás*, Budapest, 2004, pp. 60-61.
2. Berenger, Jean, *Istoria Imperiului Habsburgilor* (1273-1918), Bucureşti, 2000, p. 146.
3. Szegedi Edith, *Identităţi premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002, p. 19. Desigur, este părerea domniei sale, pe care eu nu o împărtăşesc, dar o respect.
4. Borbély István, *Dávid Ferenc és kora, in: Keresztény Magvető*, Kolozsvár, 1910, XLV, p. 130.
5. Molnár Antal, *Tanulmány az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*, Budapest, 2004, p. 10.
6. Silvestri, Aurel - Prundaş Clemente Plăianu, *Catolicism şi ortodoxie românească*, Cluj-Napoca, 1994, p. 45.
7. Borovzky Sándor, *A Csanád vármegye története 1715-ig*, vol. I, Budapest, 1896, pp. 366-370.
8. Zoványi Jenő, *A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai Erdélyben való törvényes eltiltásáig*, in: *Protestáns Szemle*, Budapest, 1917, nr. 1-2, p. 39.
9. Szegedi Edith, *Reforma în Transilvania. Constituirea identităţilor confesionale*, in: *Istoria Transilvaniei*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nägler, Cluj-Napoca, 2003, vol. II, p. 238.
10. Antall József, *A katolikus egyház története*, Kolozsvár, 2002, p.57. Pe câmpul de luptă au rămas duhovnicii neamului, mari prelaţi precum: Szalkai László arhiepiscop de Strigoniu (Esztergom), Tomori Pál arhiepiscop de Kalocsa, Paksi Balázs episcop de Győr, More Fülöp episcop de Pécs, Csaholy Ferenc episcop de Cenad (Csanád), Perényi Ferenc episcop de Oradea. Despre statutul ierarhic al Bisericii romano-catolice din Ungaria şi Transilvania vezi Molnár Antal, *op. cit.*, pp. 9-10. - Engel Pál, *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, ed. îngrijită de Adrian Andrei Rusu şi Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, pp. 381-386.
11. Szentmártoni Kálmán, *János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és jellemrajza*, Odorhei, 1934, p. 284. Papa Clement al VII-lea l-a excomunicat pe Ioan Zápolya din cauză că acesta cu condiţia garantării autonomiei Transilvaniei a încheiat pace cu turcii recunoscându-le suzeranitatea; acesta s-a abţinut de la persecutarea protestanţilor pe motivul că excomunicat fiind nu avea dreptul moral de a lua măsuri împotriva lor, dar în fond a fost circumspect din alte motive, avea nevoie de sprijinul militar al nobililor în lupta împotriva lui Ferdinand.
12. Lucrări pertinente referitoare la viaţa şi epoca lui Martinuzzi: Horvát Mihály, *Fráter György élete*, Pest, 1872, Marczali Henrik, *A reformáció kora*, Budapest, f.a, pp. 481-483.
13. Veress Endre, *Izabella királynő*, Budapest, 1901, p. 82. Desigur, aceste aprecieri sunt exagerate şi aparţin reginei Isabela care s-a simţit eclipsată de influenţa guvernatorului-episcop. Este imposibil ca guvernatorul Transilvaniei, episcop-cardinal, diplomat şi spion imperial să nu fi ştiut măcar să scrie, chiar dacă nu a dispus de o cultură umanistă, teologică impresionantă. Totuşi adevărul este că a învăţat să scrie doar la 28 de ani. Chiar dacă nu ar fi ajuns într-o demnitate atât de înaltă, de cunoştinţe elementare de scris dacă nu chiar de contabilitate ar fi trebuit să dispună pentru că înainte de a fi fost numit guvernator al Transilvaniei, a ocupat funcţia de stareţ a mănăstirii pauline din Cracovia.
14. Pirnát Antall, *A kelet-középeuropai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig*, in: *Irodalom és ideológia a 16-17 században*, Budapest, 1987, p. 25.
15. Karácsonyi János, *Magyarország egyháztörténete nagyvonalakban*, Budapest, 1915, p. 108.
16. Pokoly József, *A református egyház megalakulása Erdélyben*, in: *Protestáns Szemle*, Budapest, 1902, p. 66.
17. Zoványi Jenő, *op. cit.*, in: *Protestáns Szemle.*, nr. 1-2, 1917, p. 40.

18. *Ibidem.*
19. *Ibidem*, p. 39.
20. Idem, *A reformáció Magyarországon* 1565-ig, Budapest, 1921, p. 284.
21. Idem, *A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai Erdélyben való törvényes eltiltásáig*, in: *Protestáns Szemle*, nr. 1-2, 1917 p. 45.
22. *Ibidem.*
23. Antall József, *op. cit.*, p. 67.
24. Bunyitai Vincze, *A hitújítás koráből*, in: *Századok*, Budapest, 1887, p. 390.
25. Révész Imre, *Protestáns Figyelmező*, 1870, Budapest, p. 396.
26. Szegedi Edith, *op. cit.*, p. 240.
27. Jakab Antal, *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*, Kolozsvár, 1944, p. 5.
28. Zoványi Jenő, *op.cit.*, in: *Protestáns Szemle*, nr. 1-2, 1917, p. 40.
29. *Ibidem*, p. 43.
30. *Ibidem*, p. 22.
31. Veress Endre, *op. cit.*, pp. 248-249.
32. *Ibidem*, pp. 250-251.
33. Szilágyi Sándor, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek*), Budapest, 1875, vol. I, p. 218. Istoricul maghiar Szilágyi Sándor a publicat în 21 de volume hotărârile dietale din Transilvania. Legile dietale sunt publicate în limba latină respectiv maghiară. Pentru uşurarea lecturării textelor dietale le-am tradus în limba română. În continuare vom cita doar titlul lucrării: *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae.*
34. *Ibidem*,vol. I, p. 238.
35. *Ibidem*, vol. I, p. 259.
36. Varga Béla, *Dávid Ferenc* in: *Keresztény Magvető*, Kolozsvár, 1939, p. 242.
37. Zoványi Jenő, *op.cit.*, in: *Protestáns Szemle*, nr.1-2, 1917, p. 45.
38. Fraknói Vilmos, *Magyarországi Országgyűlési Emlékek*, Budapest, 1881, vol. III, p. 219.
39. Zoványi Jenő, *op. cit.*, p. 47.
40. Idem, *A Reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1921, p. 28.
41. Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, Budapest, 1885, vol. II, nr. 46.
42. Zoványi Jenő, *A Reformáció Magyarországon 1565-ig*, p. 29.
43. Balog Samu, *Fráter György életrajza*, Budapest 1885, p. 55.
44. *Ibidem*, p. 27. Amănunte despre asasinarea lui Martinuzzi vezi şi în lucrarea lui Horvát Mihály, *Fráter György élete*, pp. 360-361. - *Istoria Românilor*, vol. IV. *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"* (red. Şt. Ştefănescu, Camil Mureşan), Bucureşti, 2001, pp. 508-511.
45. *Történelmi Tár*, 1891, p. 654, Pokoly József, *Az erdélyi református egyház történe*te, vol. I, p. 75.
46. Antonius Jakab, *De hierarchia eclesiaeTransilvaniensis tempore principatue*, Roma, 2004, pp. 19-22. Vezi date exacte despre perioada în care Bornemissza Pál a fost episcop catolic interimar în Transilvania.
47. Marton József, *A keresztény újkor*, Marosvásárhely, 2006, pp. 75-83.
48. *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. I, p. 411.
49. Bunyitai Vincze, *op. cit.*, in: *Századok*, 1887, pp. 398-399.
50. Zoványi Jenő, *A Reformáció Magyarországon 1565-ig*, p. 293.
51. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, 1882, p. 23sq.
52. Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat*, Albae Iuliae, 1567, p. 1.
53. Kiss Áron, *op. cit.*, p. 28.
54. Zoványi Jenő, *Magyar egyháztörténeti monografiák*, vol. I, Budapest, 1898, p. 30; Idem, *op.cit.*, in: *Protestáns Szemle*, 1917, nr.1-2, p. 54.
55. *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. I, p. 527.
56. Pokoly József, *op.cit.*, vol. I, p. 82.
57. *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. II, p. 78.

Bibliography

1. Antall József, *A katolikus egyház története*, Kolozsvár, 2002.
2. Antonius Jakab, *De hierarchia eclesiaeTransilvaniensis tempore principatue*, Roma, 2004.
3. Balázs Mihály, *Dávid Ferenc életutja*, in: *A Reneszánsz Kolozsvár*, Kolozsvár, 2008.
4. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus története az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988.
5. Berenger, Jean, *Istoria Imperiului Habsburgilor (1273-1918) / The History of the Habsburg Empire*, Bucureşti, 2000.
6. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, 1882.
7. Marton József, *A keresztény újkor*, Marosvásárhely, 2006.
8. Péter Katalin, *A reformáció kényszer vagy választás*, Budapest, 2004.
9. Pirnát Antall, *A kelet-középeuropai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig*, in: *Irodalom és ideológia a 16-17 században*, Budapest, 1987.
10. Pokoly József, *A református egyház megalakulása Erdélyben*, in: *Protestáns Szemle*, Budapest, 1902.
11. Szegedi Edith, *Identităţi premoderne în Transilvania / Pre-Modern Identities in Transylvania*, Cluj-Napoca, 2002.
12. Szilágyi Sándor, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, (Erdélyi Országgyűlési Emlékek), Budapest, 1875-1878, vol. I-III.
13. Zoványi Jenő, *A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai Erdélyben való törvényes eltiltásáig*, in: *Protestáns Szemle*, Budapest, 1917, nr. 1-2.
14. Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1921.